

ATATÜRK VE ASYA

Prof. Dr. Hikmet Özdemir

Siyaset Bilimi Profesörü, Cumhurbaşkanlığı Eski Başdanışmanı

“Geleceğin yüksek ufuklarında doğmaya başlayan güneş, asırlardan beri ısırap çeken milletlerin talihidir! Bu talihin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onların önderlerinin gayretli çalışmasına ve fedakarlığına bağlıdır. (...).”

*Atatürk'ün Not Defterleri,
Cilt 11, sayfa 29.*

Atatürk ve Asya ilişkisini üç ayrı başlık altında anlatmak istiyorum. (Onun Türk tarihinin kaynakları ve Tarih Tezi konusuna burada girmeyeceğim.)

1-İmparatorluktan cumhuriyete geçiş ve inşâ sürecinde Avrasya coğrafyasından gelen Türk entelektüellerin rolü.

2-Bir kılıçlı entelektüel olarak Atatürk'ün 1905 Rus-Japon Harbine bakışı.

3- Atatürk'ün bir devlet adamı olarak Asya ülkelerine verdiği önem.

Üç konudan birincisi bana ilginç ve önemli gelmektedir. Bunu şöyle bir soruyla açıklamak isterim: Bizim İmparatorluk Türkiye'sinde yerli entelektüeller meşrutiyetçidir ve bugünkü ifadeyle Avrasya coğrafyasından İstanbul'a göç eden Türk entelektüeller cumhuriyetçidir? Bu ilginç sorunun cevabını doktora öğrenciliğimden beri merak ediyordum ve aradan on yıl geçtikten sonra 14 Mayıs 2005 günü Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda “Yenileşmeciler Niçin Cumhuriyetçi Olamadı?” başlıklı tebliğimde sorunun birinci kısmına yanıt aramıştım.

Giderek bu soru dimağında etkisini arttırmış, yeni bir şekil almıştır:

Avrasya coğrafyasından İstanbul'a göç eden Türk entelektüeller nasıl cumhuriyetçi oldu?

Türk İstiklal Harbinde ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Atatürk'le beraber hareket eden isimlerini söyleyeceğim şahsiyetlerin hepsi cumhuriyetçi: Yusuf Akçura, Sadri M. Arsal, Zeki Velidi Togan, Mehmet Emin Resulzade, (Atatürk'ten önce vefat eden) Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmet. Bu isimlerin hepsi cumhuriyetçidir. İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'sine Orta Asya ve Kafkasya şehirlerinden gelen Türk entelektüellerin tamamı cumhuriyetçi. Bunların bazıları bizzat kendileri tarafından kurulan Türk Cumhuriyetlerinden geliyorlar. 1876-78 ve devamındaki yıllarda doğmuşlar, üç aşağı beş yukarı Atatürk'ün kuşağı. Şimdi bunlar da Türk gençleri ve hepsi sıkı cumhuriyetçi. Biraz önce saydığım isimler, Yusuf Akçura, Sadri Maksudî Arsal, Zeki Velidi Togan, Mehmet Emin Resulzade vs. bunların doğum yerleri Kazan, Bakü, Bahçesaray, ama hepsinin mezarları ya Ankara ya da İstanbul'da. Bu büyük milletin Rusya coğrafyasındaki gençleri cumhuriyetçi oluyorlar; Osmanlı coğrafyasındaki gençleri meşrutiyetçi. Bu farklılık için düşündüğüm tek ikna edici kanıt, buradakiler devlet başkanına karşı geldiğinde Halifeye başkaldırmış sayılıyorlar. Ama orada devlet başkanı Çar ve onun makamının Müslüman Türklere açısından dini bir makam hüviyeti bulunmuyor. Şunu rahatlıkla söylemek isterim ki Avrasya coğrafyasında cumhuriyetçilik bizden öncedir. Onların kurdukları cumhuriyetler de bizimkinden öncedir. Türkmenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri gibi...

Şimdi bunu bir kenara not edelim. İstanbul'daki aydın camiasında cumhuriyetle ilgili tereddüt var. Bu

tereddüt zaten Ankara – İstanbul ayrımını esas alırsak, cumhuriyet döneminde İstanbul'da bir süre etkili de olmuştur. İmparatorluktan cumhuriyete geçiş ve yeniden inşa sürecinde Avrasya coğrafyasından gelen Türk entelektüellerin rolü önemlidir. Biraz önce ismini saydığım bu şahsiyetlerin başta Yusuf Akçura olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin inşasında, kültür hamlelerinde, Atatürk'ün tarih, dil çalışmalarında bütün bu kişilerin, Mehmet Emin Resulzade'nin, Hüseyinzade Ali gibi şahsiyetlerin etkisi önemlidir. Zaten ölüm yılları da sırasıyla 1935, 1957, 1970, 1955, 1940, 1941'dir. Bu şahsiyetlerin bazılarının Atatürk'le çatışmaları edebiyat tarihinin konusudur. Ama Yusuf Akçura Türk tarihi araştırmalarında olağanüstü katkılarıyla Atatürk'ün hep yanı başında çok önemli bir rol oynamıştır. Bizim Ankara'daki Dışişleri Bakanlığımızın ilk doğu işleri müdürü Yusuf Akçura'dır.

ASYA COĞRAFYASINDA YÖN BULMAK

Şimdi de bir başka konuyu, Asya'da nüfuz bölgeleri sorununu dikkatinize sunmak istiyorum. Asya coğrafyasının değişik milletleri var. Bunlar için Batı neresidir, Batılı kimdir? Örnek olarak, Hindistan'daki

insanlar için batı sadece İngiltere'dir. Onlar Fransa'yı pek hesaba almazlar. 1905'teki Rus-Japon Harbinde, Japonlar için batı sadece ve sadece Ruslardır. Ve şöyle diyorlar, ilk defa bir Asya devleti bir Avrupa devletini yendi! Çok enteresan. Asya coğrafyasında Batı nüfuz bölgelerine göre değişiyor. Ve bana öyle geliyor ki, Vietnamlılar için batı önce Fransızlardı sonra Amerikalılardı. Kiminle savaşıyorsanız, ona göre tanımlıyorsunuz batıyı...

Bir de şehirlere bakalım: 1850'ler 1860'lar Osmanlı coğrafyası, Çarlık Rusya'sı coğrafyası şehirlerini bir düşünelim. Biraz önce isimlerini söylediğim Çarlık coğrafyasından bize gelen aydınların pek çoğu Kazan

Şunu rahatlıkla söylemek isterim ki Avrasya coğrafyasında cumhuriyetçilik bizden öncedir. Onların kurdukları cumhuriyetler de bizimkinden öncedir. Türkmenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri gibi...

doğumludur. Kazan, Osmanlı'ya en yakın Türk şehirlerinden biridir. Kazanlı ailelerin çocukları Moskova'da okuyor.

Dil ve meslek öğreniyorlar ama en önemlisi kendi kültür sorunları ve milli çıkarları üzerine kongreler düzenlemeye başlıyorlar.

Çarlık Rusya'sı coğrafyasında 1905 devrimi ardından bu şehirlerin entelijansiyasının "Türk Kongreleri" tecrübesi son derece önemlidir. (Bu alanda şehit meslektaşımız Necip Hablemitoğlu'nun doktora tezi ile Profesör Hakan Kırımlı'nın çalışmaları yardımcı olacaktır).

Buradan gelmek istediğim nokta şudur:

2002 yılında 1915 olayları üzerine çalışmalarına başlarken şunu fark etmiştim. 1860-70'lerde zengin Ermeni ailelerinin çocukları Petersburg'a, Moskova'ya gidiyorlar. Bir kısmı da Paris'e. Bir örnek vereyim: Karekin Pastırmacıyan Ziraat Enstitüsünü bitiriyor Paris'te, ziraat mühendisi olarak dönüyor Erzurum'a. Zaten babası da toprak sahibi. Şimdi demek istediğim şu, zengin ve varlıklı ailelerden bir şehirli sınıfı oluyorsa eğer, bu söylediğim Avrasya coğrafyasındaki Türk şehirleri için de aynen geçerli, bunların da çocuklarının üniversite öğrenimi için gittikleri şehirler ya en yakın şehirler veya bir şekilde pazar ve ticaret bağlantılarının bulunduğu daha büyük merkezler.

Elbette Orta Asya'daki varlıklı Türklerin çocuklarının gitmek istedikleri veya gittikleri yerlerden biri de İstanbul'dur. Az önce söz ettiğim Yusuf Akçura bunlardan birisi. İstanbul'da Harp Okulu'nu bitiriyor. Harp Akademisini de bitirecek fakat başka arkadaşlarıyla padişaha karşı diye hem ceza alıyorlar hem de akademiden atılıyorlar. Ailesinin durumu iyi olduğundan bu defa Paris'te siyaset bilimi okuyor ve tekrar İstanbul'a geliyor. Hem iyi yabancı dil biliyorlar hem de iyi öğrenim görüyorlar. Döndüklerinde de İstanbul'un muhalif topluluklarına katılıyorlar. Bu dediğim insanlardan bazıları ayrıldıkları şehirlerde toplum liderliği (=cumhurbaşkanlığı) yapıyorlar. Sadri Maksudi, Zeki Velidi gibi... Eczacı ise eczane, doktora muayenehane açıyorlar. Bu şekilde toplum liderliği yapanlar iyi eğitim almış, okur-yazar şahsiyetler. Avukat ise yazıhane... Dergi veya gazete çıkarıyorlar; kitap yazıyorlar...

Tipki bizim Kıbrıs Türk Toplumunu liderleri Doktor Fazıl Küçük ve Hukukçu Rauf Denктаş gibi...

Atatürk, Harp Akademisinde öğrenci iken Avrupa'daki Napolyon harplerini de büyük bir hassasiyetle tek tek incelemiştir.

İmparatorluk Türkiye'sinin pek çok entelektüeli de Viyana, Paris, Londra, Berlin ve özellikle Cenevre, Zürih ve Lozan gibi şehirlerde bulunmuşlardır.

İslami ilimler konusunda öğrenim almak için Bağdat, Şam ve özellikle Kahire'deki medreselerde de Türkiye'den giden öğrencilerin olduğunu biliyoruz.

Mütareke yıllarında birkaç kişi de Moskova'ya gidiyor. Şevket Süreyya ve Nazım Hikmet gibi...

Uzak Asya'da Çin'de, Vietnam'da da başka ülkelerin bu önemli şehirlerinde öğrenim almak olgusunu dikkate almamız.

Şimdiki bilgilerimize göre onlar da Paris'e, Londra'ya gidiyorlar.

Belki Tokyo'ya ve Pasifik üstünden Batı Amerika şehirlerine de gitmiş olabilirler ama henüz benim bilgim yok...

Bu ilişkiler bir yandan bilgi ve tecrübenin bu kişiler tarafından bir yerden başka yere taşınmasını sağlarken, bir yandan da dönemin imkanlarıyla uzak coğrafyalarda olup-bitenin takibini de beraberinde getirmektedir. Farklı dillerden eserlerin tercümeleri, özellikle telgrafın yaygın kullanımı ve dünya ticaretinin gelişmesi de bu tür eğitim gören kişilerin etkinliklerini artırmaktadır.

ATATÜRK'ÜN ASYA İLGİSİ RUS-JAPON HARBİ İLE BAŞLAMIŞTIR

Buraya kadar sivil entelektüellerden ve onların şehirlerinden kısaca söz ettim, bir de kılıçlı entelektüeller var bizim ülkemizde. Atatürk bunlardan en fazla öne çıkanı. Peki bu kılıçlı entelektüel nasıl bakıyor Asya dünyasına? Kılıçlı entelektüelin Asya dünyasına bakışı çok ilginçtir. Onun askeri dehasını yansıtan çok kısa bir metin var: "Zabit Kumandan ile Hasbihal". 27 sayfalık bir askeri deneme. Mayıs 1914'te Sofya'da askeri ataşe iken kaleme almıştır. Bu askeri denemede taarruz ruhuna örnek olarak 1905'teki Rus-Japon Harbinin Japon komutanlarını göstermiştir. Onların isimlerinden ve kahramanlıklarından bahsetmiştir. Şimdi bir Türk subayının, ki o tarihte 32 yaşında bir yarbaydır ve askerlikle ilgili bir denemesinde örnek verirken doğrudan 1905 Rus-Japon Harbine "Mukden Muharebesi"ne atıfta bulunması, bu muharebenin çağdaş bir kılıçlı entelektüelin ilgi alanında olması sürpriz sayılmaz.

Atatürk, Harp Akademisinde öğrenci iken Avrupa'daki Napolyon harplerini de büyük bir hassasiyetle tek tek incelemiştir.

Esasen bu ilgi yalnız onunla sınırlı değildir.

Osmanlı İmparatorluğu, Rus-Japon Harbi başladığında ezeli düşmanı Rusya ile 1890 yılında Ertuğrul Fırkateyni faciasının acı ve ıstırap yüklü hatıralarıyla bağlandığı Japonya'nın ve Japon milletinin Asya'nın uzak köşesindeki bu büyük kapışmasını

kurumsal olarak yerinde izlemek üzere bir kurmay subayını görevlendirmiştir.

Goltz Paşanın tavsiyesi ve Padişah II. Abdülhamit'in onayıyla Türkiye'den Kurmay Albay Pertev Demirhan, askeri gözlemci olarak Mançurya'ya gönderilen bu subay Üçüncü Japon Ordusu ile bir yıl kadar Port Arthur kuşatmasında ve Mukden meydan muharebesinde bulunmuştur. Aynı şekilde Rus ordusuna da bir askeri gözlemci göndermek istenmiş ve fakat Rusya'dan bir cevap gelmemiştir. İngiltere Rusya'nın bu bölgede karşısına çıkmasından rahatsızdır ve özellikle rakibinin güneye sarkmasından endişelidir. Bu nedenle İngiltere ile Japonya arasında 1902 yılında bir ittifak antlaşması imzalanmıştır. 9 Şubat 1904 gecesi Japon Filosunun Port Arthur istihkamı dışındaki limanda demirli Rus donanmasına saldırması Rus Çarına ağır bir açıklama ile harbi başlatma fırsatı sunmuştur. Bu harp 5 Eylül 1905 günü Japonların zaferiyle sonuçlanmış ve Portsmouth antlaşması imzalanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu bu harpte her iki ülkeye karşı devlet olarak denge siyaseti izlemiş; Vladivostok'ta Rus donanmasının Japonlar tarafından tahribi üzerine Ruslar, Karadeniz donanmasını Boğazlardan geçirmek istemiş, fakat Padişah II. Abdülhamit tarafsızlık siyaseti

gereği Rus donanmasının geçirilmesine izin vermemiş ancak torpidoların teker teker geçmesine imkân sağlamıştır. Aynı şekilde Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmet Muhtar Paşa tarafından harp nedeniyle Süveyş Kanalı'ndan harp gemilerinin geçirilmemesinin söz konusu olmadığı, sadece bir geminin kanalda 24 saatten fazla kalmasına ve askeri malzemenin iskelelere çıkarılmasına izin verilmediği Babıali'ye bildirilmiştir. Mançurya'daki Türk askeri gözlemci düzenli olarak harp raporlarını İstanbul'a göndermiş ve dönüşünde Padişaha Japonların genel hayatı ve galibiyetlerinin sebebi olarak manevi bakımdan çok güçlü olmalarını göstermiştir. Ayrıca bu harpte kullanılan makineli tüfeklerin Osmanlı ordusunda da kullanılmasını tavsiye etmiş ve Rus-Japon Harbi ile ilgili fotoğraflardan oluşan bir de albüm sunmuştur.

Padişah II. Abdülhamit'in değerlendirmesi, "Japonya'nın muvaffakiyeti bizi memnun eder, onların Rusya'ya karşı kazandıkları zafer bizim için de zafer sayılır. Rusya'nın kuvvetinin çoğunu Uzak Doğu'ya nakletmesi, Karadeniz'deki taarruz kuvvetini azaltması demektir," şeklinde olmuştur. İlginçtir, bu galibiyetin ardından Asyalı devletlerle ittifak (İttihat-ı Şark) kurulması gibi tezler ortaya atılmıştır. Hatta Jön Türkler,

**Ertuğrul Fırkateyni faciası nedeniyle,
Japonlarla karşılıklı bir ilişki var, acı bir
olay nedeniyle iki milletin
yakınlaşması durumudur.**

Türkiye'yi Ortadoğu'nun Japonya'sı olarak görmüşler ve Avrupalı uzmanlar yerine Japon uzmanlar getirmeyi bile düşünmüşlerdir. Japonların Ruslar karşısında galibiyeti Müslüman ahali için büyük bir sevinç kaynağı olmuştur.¹

Japonya'nın Rusya'yı Uzakdoğu'daki yayılcı politikadan vazgeçmek zorunda bıraktığı askeri çatışmanın Kore ve Mançurya üzerindeki nüfuz çekişmesinden kaynaklanan bir harbin önemli sonuçlarından biri de bir Asya devletinin modern çağda ilk kez bir Avrupa devletini yenilgiye uğratmasıydı. Mukden Muharebesi Rus-Japon Harbinin en önemli muharebesidir ve I. Dünya Harbi öncesi son büyük kara çarpışmalarından biri olarak tarihe geçmiştir.

Asya'nın en uzak köşesindeki Rus-Japon Harbi bizi neden bu kadar ilgilendiriyordu? Çünkü Osmanlı-Rus ordusu kaç defa karşı karşıya geldiyse biri (Kırım Harbi) dışında yenilmişti. Hele 1877-78 Osmanlı Rus Harbi bizim açımızdan çok ağır bir yenilgiydi. Ve bana öyle geliyor ki, 1915 yılında Ermenilerle ilgili tehcir kararının alınmasında da zihinsel arka planda devlet yöneticilerinde 1877-78 Osmanlı-Rus Harbindeki feci mağlubiyetin travmatik etkisi bulunmaktadır. Hatırlayınız Ruslar İstanbul'da Yeşilköy'e kadar geldiler, bir anıt da diktiler. Diğer taraftan Kafkas cephesinden de Doğu Anadolu'ya girdiler. O nedenle bizim ahali ve devlet katında Ruslara karşı bir teyakkuz hali oluşmuştur.

Türkiye-Rusya ilişkilerindeki sürekli güvensizlik ortamının karşılıklı güven ve işbirliğine dönüştürülmesi ise Moskova Antlaşması ile iki tarafın liderleri konumundaki Atatürk ve Lenin'e nasip olacaktır ve onun için 43 uzun yıl daha geçecek ve ama önce sırada yine çok zorlu bir harp ve onun zorlukları vardır.

Hele 1914'ün son günlerinde karşılaşılan Sarıkamış felâketi ve hemen ardından başlatılan Çanakkale Harbinde 1878'dekine benzer şekilde İstanbul'un işgal tehdidi alanına çok yakın bulunuşu bu acil güvenlik kararının alınması ve uygulanmasında etkilidir.

O nedenle Asya'nın o tarafında Japonlar ve Ruslar harp ettiklerinde biz Japonlardan yana sempati duyuyoruz. Bu sadece bizim için böyle sanılmıyorsa. Bütün Asya coğrafyası başta Hindistan ve Çin olmak üzere her yerde muazzam bir sempati dalgası oluşuyor Japonların lehine.

Halide Edip Adıvar, "Mor Salkımlı Ev" adlı anılarında o günlerin İstanbul'unda mahallelere yayılan sevinç dalgasını şöyle anlatmıştır:

"Birincinin adını garip bir rüyanın tesiri ile koymuştum. İkinci doğduğu zaman Japon-Rus muharebesinde Amiral Togo'nun zaferi memleketimizde bütün muhayyileleri o kadar hareket geçirmişti ki mahallemizde doğan diğer erkek çocukları gibi o da 'Togo' diye çağırıldı durdu."²

"Togo" adı Asya coğrafyasında efsaneleşiyor ve onun askerlerinin harp alanlarındaki başarıları da 32 yaşındaki Türk Yarbayın risalesinde örnek olay olarak yer alıyor.

1914 yılında Sofya Askeri Ataşeliği görevinde kaleme aldığı "Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal" adlı risalede "4. Saldırı Ruhu" başlıklı bölümde seçilen örnek Japon ordusunun kahraman komutanlarına aittir.

"Başarı için en emin aracın saldırı olduğunu anlamakta ısrar olunmaz; ancak saldırı ordusu kuracak milletin, Japonların *kyugeki zayşin* dedikleri saldırı ruhuna sahip olması gerekir."

"Bu saldırı ruhu, 1904 yılında;"

"Bin kader, bin üzüntü; fakat her şeye rağmen ileri!"

"Başka hiçbir şey düşünmek lazım değil"

"Cesedimi savaş meydanında gözler önüne sermek için"

"İşte bu, Cenab-ı Hakkın emeli!"

"Şarkısını söyleyerek Kazumaro gemisiyle savaşa giden Albay Kujima'larda;"

"Bu saldırı ruhu, Sasebo Limanından savaşa çıkarken ailesine, 'Bu andan itibaren benden haber beklemeyin! Görevimden başka bir şeyle ilgilenmeyeceğimden sizden de haber istemem!' diye yazan Amiral Togo'larda;"

"Bu saldırı ruhu, Nanşan Muharebesi'nde oğlunun göğsünden vurulduğu haberi üzerine, ailesine, 'Oğlumun külleri Tokyo'ya getirildiği zaman hemen defnolunmasın! Yakında ben ve küçük oğlum da terk-i hayat edeceğimizden, o zaman, üçümüzü birden defnedersiniz!' emrini veren General Nogi'lerde;"

"Ve bunları takip edenlerin kâffesinde bütün feyziyle mevcut olduğu içindi ki, narin Japonlar iri yapılı Ruslara meydan okudular."³

JAPON AMİRALİ İSTANBUL'DA

Atatürk'ün 1914 Mayıs'ında kaleme aldığı askeri risalede söz ettiği Amiral Togo Japonların önemli komutanlarından, İstanbul'u ziyaret ediyor 1911 yılında. Amiral Togo'nun kendi ordusunda Kazak askeri bulunuyormuş ve bundan dolayı İslamiyet ile ilgili bazı soruları varmış. Kazak askerler Müslüman galiba, İslamiyet ile ilgili sorularım var benim yardımcı olur musunuz? diye sormuş. İstanbul'daki İslam ulemasına da soruları yöneltmişler. O zaman mecmualarda haber oluyor, Amiral Togo'nun soruları. Fakat esas bizim kendi zihin dünyamızda Japonlar ile ilgili büyük heyecan

uyandıran bir başka olay var, 1890 Ertuğrul Fırkateyni Faciası. Şimdi 1890'dan önce, Japonya imparatorunun yeğeni bir harp gemisi ile İstanbul'u ziyaret ediyor. Bizim Padişahımız II. Abdülhamit de buna karşılık olarak "devlet ziyareti şeklinde bir ziyarette bulunalım," diyor. Ertuğrul Fırkateyni görevlendiriliyor bunun için. Ertuğrul yola çıkıyor ve trajik hikâyeyi biliyorsunuz. Bizim açımızdan çok büyük bir acı. Dönüşte kayalıklara çarpıyor ve batıyor. Bazı denizcilerimiz kurtuluyorlar. Japonlar anıt dikiyorlar. O anıtın Türk Hükümeti tarafından korunması 1937 yılındadır. Ama başlangıçta anıtı Japonlar yapmışlardır. Şimdi demek istediğim şu; Ertuğrul Fırkateyni faciası nedeniyle, Japonlarla karşılıklı bir ilişki var, acı bir olay nedeniyle iki milletin yakınlaşması durumudur.

ATATÜRK'ÜN DEVLET ADAMI OLARAK ASYA ÜLKELERİNE VERDİĞİ ÖNEM

Atatürk döneminde Asya ülkeleriyle ilişkilere dair en önemli kaynak eser, kendi genel sekreteri Hikmet Bayur tarafından yazılmıştır.

1934 yılında Hikmet Bayur, "Türkiye Devletinin Dış Siyaseti" adlı ünlü incelemesini yazmış ve Atatürk'e okumuş daha sonra onun yönlendirmesiyle Mareşal Fevzi Çakmak'a da okumuş ve iki büyük kurucu aktörün görüşlerini almıştır. Eserin son baskısında görülen Boğazların düzeniyle ilgili Montreux Sözleşmesiyle ilgili kısımları yazarken de bu işin müzakerelerini yapan Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras'ın verdiği bilgiler sayesinde belgelerin ruhuna daha iyi nüfuz etmek imkânı bulmuştur. Hikmet Bayur'un kendi sözleriyle bu fırsatlar, "Eserde anılan Milli Mücadele sırasında ve daha sonra dış siyaset ile ilgili olayların anlatışında bir yanlışlık olmadığına -insan eserlerinin yanlıştan masun olabildikleri ölçüde- inanılabileceği gibi, en büyük sorumlu ve görevlilerin yukarıda anılan ilgilenişlerinden ötürü muhakemesinin de Türk Hükümetinin görüşlerine uygun olduğuna inanılabilir."⁴

Takdir edersiniz ki, bir eserin yazımında bu tür yüksek destekler pek az yazarın eline geçer.

"Türkiye Devletinin Dış Siyaseti" adlı incelemenin "Ankara'daki Milli Hükümetin Harici Siyaseti" adlı kısmında Lozan Konferansından önce Doğu ile ilişkiler ve Ankara-Moskova dostluğunun başlamasına dair ilginç bir analiz yer almaktadır:

"Büyük harp esnasında Osmanlı devletinin pek elim ıstırapları altında kalarak tatbik ettiği tehcirler; sebep ve anlamsız birer zulüm şeklinde bütün cihana anlatıldığı için genel olarak Sosyal Demokratlar [Rusya'nın Bolşevik Komünistlerini kastediyor] Türklerin aleyhinde idiler. Ve Sovyet hükümeti, burjuva sınıfının yardımcılarını gördüğü bu partilerin birçok ricalle propaganda sahasında mücadele olmakla beraber, işte rakiplerinin eline mazlum Ermenileri feda ettiklerini ilana müsait bir karşı

propaganda silahı vermemek için, bizimle ilişkilerinde kendilerini çok tereddüt ve çekingenlikle harekete mecbur kabul ediyorlardı."

"Fakat Türk milletinin dostluğu ile mübalağa ve mugalatadan ibaret bir propaganda ve onun istismarcıları arasında karar vermek mecburiyeti belirince Lenin ve Stalin başta, Sovyet ricali doğru yolun hangisi olduğunu görmekte çok gecikmediler; Türk milli hükümetinin yerine, o sıralarda Kafkasya'da mevcut olan Ermeni ve Gürcü hükümetleri misilli Batı büyük devletlerine alet olan Osmanlı hükümetinin, Kafkas hudutlarına hakim olması ve oralarda batı devletleri lehine kışkırtmalara kalkışması ihtimali düşünülünce yukarıda isimlerini andığımız müdebbir devlet ricalinden başka türlü bir hareket beklenemezdi. Mamafih bu neticenin elde edilmesinde her hakikatin bizatihi haiz olduğu kuvvet ve hadiselerin yardımı kadar ve belki onlardan fazla Türk Milli Hükümetinin şuurlu sebatı, ikna edici telkinleri ve ne kadar büyük tehlikelerle muhat olursa olsun ve her ne kadar kuvvetli yardım vaatleri karşısında bulunursa bulunsun 'Misak-ı Milli'den fedakârlıkta bulunmaya razı olmayacak kadar soğukkanlılık ve ülküye sadakat göstermesi etkili olmuştur."

"Sovyet Hükümeti ise tereddütlerini bırakıp doğru yolu bir kere gördükten sonra bugüne kadar [1934] yani 13 sene o yolda sadıkane yürümüştür."⁵

Atatürk döneminde Ankara-Moskova dostluğu ve işbirliğinin en özlü başlangıç hikayesi bu şekildedir.

Kabul etmek gerekir ki bu dostluk ve işbirliği çok hassas bir denge üzerinde yükselmiştir. Rusya tarafı Ermeniler faktörünü, Türkiye tarafı Azerbaycanlı Türkleri kendi siyasetlerinin belirlenmesinde hesaba katmak zorunda bulduklarını fark etmişlerdir ki; her iki tarafın bu konumlanmaları 2000'li yıllarda da sürmektedir ve Rusya Ermenistansız, Türkiye Azerbaycansız bölge sorunlarına yaklaşamaz durumdadır.

Kişisel düşüncem bugün Kafkasya politikasının asıl çarpıcı denklemi budur.

... Ve 16 Mart 1921 günü Hikmet Bayur'un sözleriyle, "yakın doğunun en önemli hadiselerinden biri olan" Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu süreçte kritik noktalar şunlardır: Bir buçuk ay süren görüşmelerde Türk temsilcileri, Rusya'dan Misak-ı Milli'yi olduğu gibi benimsemesini istemişler, antlaşmanın yalnız Rusya ile olmasında ısrar ve yeni Bolşevikleşmiş Ermeni hükümeti temsilcilerini de içine alan bir Kafkas heyetinin işe karışmasına müsaade etmişler; Rus liderliğinin aracı olarak işe karıştırmak istedikleri o vakitler Moskova'da bulunan eski Osmanlı ricali (Enver Paşa vd.) veya Rusya Türklerini kabul etmemiş ve sonunda antlaşma Türk Hükümetinin istediği sınırlar çerçevesinde imzalanmış ve o andan itibaren yetmiş yıldır 1945 ve 2015'te iki istisna dışında

sarsılmaksızın devam eden Türk-Rus dostluğunun temeli atılmış; karşılıklı güven ve işbirliği ortamı sürdürülmüştür.

Buna göre; Kafkas sınırı, 1877-78 harbinden önceki sınır olarak kabul edilmiş ve Iğdır Türkiye'ye geri verilmiş ve Türkiye, Batum şehir ve limanı ile Batum sancağının bir kısmındaki hakkını ahalinin muhtariyetine bırakmış ve buna karşılık Türkiye'nin Batum limanından serbest yararlanması hakkı ile Gürcistan'a terk etmiştir. Nahçıvan bölgesi başka bir devlete terk edilmemek şartı ile Azerbaycan himayesine bırakılmıştır. Rusya Çarlık Hükümeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan bütün antlaşmalar iptal edilmiş ve Rusya eski dönemden kalan mali haklarından ve kapitülasyon hukukundan vazgeçmiştir. Türkiye ve İstanbul'un güvenliğine zarar vermemek şartıyla Boğazlar ve Karadeniz'de uygulanacak kuralların belirlenmesi, kıyı devletleri arasında düzenlenecek bir konferansa bırakılmıştır.

Hatırlanacaktır, 1922-23 yılında Lozan Konferansına Rusya, Ukrayna, Gürcistan ve Bulgaristan temsilcileri de katılmışlardır. Lozan'da Rusya'nın siyaseti, Türkiye'nin Rusya ile İngiltere arasında bir duvar olması ve Boğazların ticaret gemilerine açık, harp gemilerine her zaman kapalı olması esasına dayandırılmıştır.

Şimdi sırası geldiği için bir konuya daha değinmek istiyorum.

Lozan'da Atatürk ve arkadaşlarının Ermenilerin Doğu Anadolu'da yurt talebi ve azınlıklar konusunda belirledikleri siyaseti de çok kısa olarak burada hatırlamalıyız. Çünkü bu realist tutum, bugüne kadar Türkiye devletinin bütün hükümetleri tarafından ve gelecekte de kararlı bir şekilde sürdürülmüş ve sürdürülecektir.

Lozan'da İtilaf devletleri;

- 1) Türkiye'de ırk ve din esasına göre azınlıkların haklarını gözetim ve kontrol amaçlı olarak Milletler Cemiyeti tarafından bir teftiş heyeti bulundurulmasını;
- 2) Hıristiyanların para karşılığında askerlikten muaf olmasını;
- 3) Doğu vilayetlerini terk eden Ermenilerin toptan yerlerine dönmelerini;
- 4) Türkiye'nin bir tarafında bir Ermeni yurdu kurularak Gümrü Konferansında Ermeni temsilcilerin talep ve teklif ettikleri "dünyanın her yanına dağılan Ermenilerden isteyenlerin bu yurttan iskân" edilmelerini ve bu yurdun belirlenmesi ve tabi olacağı idare şeklinin Milletler Cemiyeti ile ortaklaşa kararlaştırılmasını; (İngiliz heyeti temsilcilerine göre bu yurt için en uygun bölge, Türkiye ile Suriye arasında Sevr projesi sınırı ile Ankara Antlaşması sınırında bulunan

şerit gibi muntaka imiş; Fransız heyeti temsilcileri de Erivan Cumhuriyeti civarında bir yurt bölgesini uygun bulmaktadır.)

- 5) Eski mezhep imtiyazlarının korunması.

Lozan'da Türk temsilcilerin metaneti ile bütün bu tehlikeler ortadan kaldırılmış veya etkisizleştirilmiştir. Doğu vilayetlerini terk etmiş Ermenilerin toplu olarak dönüşleri kabul edilmemiştir. Ermeni yurdu meselesinde kesin tavır almak zorunluluğu belirilmiş ve temsilcilerimiz bu talepleri dinlememek için toplantı salonundan ayrılmışlardır. Lozan Antlaşması değerlendirilirken bu yan ihmal edilmemelidir.⁶

20. Yüzyılın ilk çeyreğinde Batı Türklerinin lideri Atatürk'ün Hindistan'a ve Hindistan tarihine ilgisi üzerinde ayrıca durmak gerekir. Elbette Hindistan bağımsızlık hareketinin benzersiz kahramanları Gandi ve Nehru ile ilişkisi de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Sakarya meydan muharebesinden sonra Hindistan milliyetçileri arasında "biz de Mustafa Kemal Paşa gibi neden yapmayalım," sözleri söylenir olmuştur. Gandi buna şu gerekçeyle karşı çıkmıştır: "Şu anda dünyada hiçbir devlet veya ülke fiziksel güç yönünden Hindistan'dan daha zayıf değildir. Küçük Afganistan bile onu yutabilir. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa kılıcıyla galip gelmiştir, çünkü Türklerin her hücresi cengaverlikte yoğrulmuştur. Türkler yüzyıllardır iyi bir savaşçı olmakla tanınmıştır." Bu düşüncelerle Gandi Hindistan için çok farklı bir istiklâl (=sivil itaatsizlik) planı uygulamıştır.⁷

Bir yıl sonra Türkiye'de Mustafa Kemal'in kesin zaferle başarı kazanması, Asya'nın bir ucundan öbür ucuna Batının güçsüzlüğünü ortaya koymuştur.

Profesör Bernard Lewis'in sözleriyle; "Birinci Büyük Harbin yenilen devletleri arasında yalnız Türkler başarıyla yenilere meydan okuyup müzakereler sonunda kendi isteklerine uygun bir barış elde edebilmişlerdir. Asya'nın ezilen milletleri arasında yalnız Türker saldırganları kovup milli egemenliklerini yeniden kurmayı başarmışlardır. Onların başarılarının etkileri bir kuşak önce, Rusya'ya karşı Japon zaferininkilerle karşılaştırılabilir. Japonlar çağdaşlık (modernism) ve liberallik dersi vermişlerdi. Kemalist Türkler ise, laik milliyetçiliğin üstün yanlarını saptamışlardır ve Arap ülkelerinde ve daha başka yerlerde yeni bir önderler kuşağı onların örneğine uyarak Batıya meydan okumaya yüreklendirilmişlerdir. Hiçbiri onların başarısını elde edememişlerdir."⁸

Atatürk'ün Afganistan'la ilişkileri üzerinde şunları vurgulamak isterim:

1921 Temmuz'unda Veziri kökenli bir subay, Abdurrahman, Ankara'nın ilk temsilcisi olarak Kabil'e varmıştır.⁹

Bu görevlendirmenin Afganistan'da bulunan eski Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Komutanı Cemal

Paşa tarafından Atatürk'e yazılan bir mektuptan sonra yapıldığını biliyoruz.

Atatürk, 1 Mart 1922 günü Meclis açılışında yaptığı konuşmada, “şu anda önemli bir devlet görevlisini Afganistan'a göndereceğiz,” diyor. Medine Müdafii Fahrettin Türkkân Paşa'yı gönderiyoruz 1926'ya kadar. 1927'de Reisicumhur Genel Sekreteri Hikmet Bayur büyükelçi olarak görevlendiriliyor. Atatürk'ün tabiri olduğu için söylüyorum, yoksa Dışişlerinin yaptığına itiraz etmek amacıyla değil, “1 Mart 1921'de Afganistan ile Moskova'da ilk anlaşmamızı imzaladık” diyor. İlk anlaşma aslında Gümrü Anlaşması'dır diyebiliriz, Erivan ile yaptığımız. Fakat o, mecliste görüşülmüyor aslında görüşülmesi gerekiyor. Karşı tarafta darbe oluyor ve Bolşevikler yönetime el koyuyorlar. Dolayısıyla Atatürk'ün bu beyanını esas alırsak ilk anlaşmayı Afganistan ile imzalıyoruz.

Böylece, Afganistan, Türkiye'yi İstanbul Hükümetinin değil, Ankara Hükümetinin temsil ettiğini ilk tanıyan devlet; Türkiye de Afganistan'ın bağımsızlığını Moskova'dan sonra tanıyan ikinci önemli güç olmuştur. Bu anlaşmanın özelliği şudur: İlk kez bir

**Atatürk tarafından Hikmet Bayur'un
Afganistan'a büyükelçi olarak
gönderilmesi Hindistan coğrafyasına
ve tarihine kapı açmıştır.**

diplomatik belgede “Taraflar, bütün Doğu milletlerinin kurtuluş, bütünüyle hürriyet ve istiklal hakkına sahip olduklarını ve bunlardan her milletin istediği herhangi bir rejim ve hükümet biçimi ile kendisini yönetmekte serbest olduğunu” açıklamış; “Buhara ve Hive Devletlerinin istiklalini” tanımışlardır. Ayrıca anlaşmanın bir diğer maddesinde, Türkiye, Afganistan'a öğretmen ve subay göndermeyi ve bu uzmanların en az beş yıl görevde kalmasını ve bu sürenin sonunda Afganistan isterse yeniden eğitimciler göndermeyi yükümlenmiştir.¹⁰

21 Aralık günü Atatürk, Savunma Bakanı Fevzi Çakmak'a el yazısıyla talimatında Afganistan ordusunda görevlendirilecek Türk subaylarının misyonunu açıklamıştır:

“Fikri acizaneme göre bu heyeti teşkil edecek subayların seçiminde ve kendilerine verilecek talimatta (...) öncelikle: Bu heyetin gelecekte katıyen siyasetle uğraşmayıp sadece askeri vazifesini ifa ve kendisini gerek Afgan ve gerek Türkistan ve Buhara ahali ve askerlerine fevkalade sevdirmesi; ikinci olarak: Giden subayların (...) daima ve her durumda Türk hükümetinin bilcümle emirlerine tabi olacak ahlak ve sabırda seçilmesi ve bunu bir dereceye kadar temin için Afganistan hizmetinde buldukları sürece terfi ve sair konularda Türk ordusu kadrosuna dahil bulundurulmaları; üçüncü olarak: İşbu heyetle telli veya telsiz telgraf iletişiminin kurulmasına çalışılması; ve son olarak: Dış entrikalarla Afganistan’da İslamiyet ve Türklüğün çıkarlarına aykırı bir hareket olduğunda heyetimizin buna mani olabilecek ve İslam ve Türk çıkarlarına hadim bir Afgan hizbini iktidar mevkiine getirebilecek kadar kavi bir mevki edinmesi.”¹¹

Atatürk’ün teklifiyle Kabil Büyükelçisi olarak gönderilen Hikmet Bayur bu ülkenin ve Hindistan’ın tarihleri ve kültürleri üzerinde çalışarak malzeme toplamıştır. Türkiye’ye döndükten sonra da Hindistan tarihi çalışmalarını sürdürmüş ve Ankara Dil ve Tarih coğrafya Fakültesinde Hint tarihi derslerinin kadrosu kendisine ayrılmıştır. Bu fakültenin ilk bölümlerinden Hindoloji’nin gelişmesinde üzerine düşeni yerine getirmiştir. Türk Tarih Kurumu büyük bir dünya tarihi serisi planladığında Hindistan için üç cilt ayrılmış ve Hindistan ile kuruluşundan itibaren Afganistan’ın geçirdiği evreler bu ciltlerde incelenmiştir. Babür gibi Türk kültüründe ve tarihinde önemli bir yeri olan tarihi bir şahsiyetin Türkiye’de tanınması ve hakkında ciddi yayınlar yapılmasında da Hikmet Bayur’un katkısı önemlidir.¹²

1930’larda Fransa’nın Hindistan’a gönderdiği ünlü coğrafyacı ve biyografist Fernand Grenard (1866-1942) gibi olmuştur Hikmet Bayur’un literatüre katkısı... Fernand Grenard “Babür” (1931, Türkçeye 1971’de çevrildi), “Cengiz Han” (1935) ve “Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü” (1939, Türkçeye 1992’de çevrildi) adlı eserleri yazmıştır.

Atatürk tarafından Hikmet Bayur’un Afganistan’a büyükelçi olarak gönderilmesi Hindistan coğrafyasına ve tarihine kapı açmıştır.

Böylece, Afganistan, Türkiye’yi İstanbul Hükümetinin değil, Ankara Hükümetinin temsil ettiğini ilk tanıyan devlet; Türkiye de Afganistan’ın bağımsızlığını Moskova’dan sonra tanıyan ikinci önemli güç olmuştur.

ASYA HÜKÜMETLERİ İLE ANTLAŞMALAR VE PROTOKOLLER

Ben genel bir liste (envanter) hazırladım. 1920’den 1938’e kadar, Atatürk döneminde Türkiye’nin başka Hükümetlerle imzaladığı otuz (30) adet anlaşma ve protokol var. Bir kısmı Lozan gibi büyük ve kapsamlı, bir kısmı Kars Antlaşması gibi veya İran ile yapılan antlaşmalar, protokoller gibi... Bu 30’undan 14 tanesi Asya hükümetleri iledir. Yarı yarıya demek. Şimdi biz Batı ile istikrarlı ilişkilere sahibiz ama Gümrü Antlaşmasını da sayıyorum. Afganistan, Rusya, Kars, Ukrayna onu da Avrasya coğrafyasına alıyorum, İran ile ayrı ayrı antlaşmalar yapmışız. Ve bütün Asya ülkeleriyle de karşılıklı ve güven verici bir ilişkiler düzeni içindeyiz.

REİSİCUMHURUN ÇİN VE JAPONYA HEYET KABÜLLERİ

Atatürk döneminde yapılan antlaşmalar ve protokoller listesinde Asya ülkelerinden Çin ve Japonya bu listede yoklar ama onlarla ilgili de anlamlı ve üst düzey diplomatik ziyaretler ve Reisicumhurun kabulleri var.

Reisicumhurun yabancı heyet kabulleri listesinden bunları tek tek saptadım: Yabancı heyet kabulü biliyorsunuz, bir yabancı heyeti, elçiyi kabul anlamındadır. Bu türde kaç kabul yapmış Atatürk, bunu listeledim.

General Harbord’ın 20 Eylül 1919 günü Sivas’taki kabulü Mustafa Kemal’in ilk dış kabulüdür.

Toplam 236 tane dış kabulü var Atatürk’ün.

Şimdi bu 236’nın içinden Asya’nın ağırlığını tam olarak bulamıyoruz. Neden? Çünkü Atatürk döneminde Hindistan diye bir devlet yok. Bazen uzaklık (mesafe) rol oynayabiliyor. Yani oraya temsilci gönderemiyorsunuz, oradan da temsilci gelmiyor... Bununla birlikte Atatürk, Hikmet Bayur’un çalışmalarından biliyoruz Hindistan tarihi ile çok ilgili...

Japonya dünyanın öbür ucunda fakat biz oraya 1925’te elçilik açmışız ve hayli kıymetli şahsiyetleri diplomat olarak göndermişiz.

Bu Atatürk’ün bir devlet adamı olarak Japonya’ya verdiği önemi gösterir.

İran ve güneyde Mısır dışında Ortadoğu’da ve söylediğim nedenle Hindistan’da ve Çin’de elçiliğimiz yoktur o dönemde, bir tek Japonya’da var...

Reisicumhurun yabancı heyet resmi kabullerine göre Asya ülkeleri ile ilgili neler söyleyebiliriz?

Bir kere İran Hükümeti ile sürekli bir ilişki var. Elçi düzeyinde, askeri düzeyde de resmi kabul ilişkisi var.

Japonya’dan gelenler oluyor 1930’lu yıllarda. Şimdi buradan anlıyoruz ki Japonlarla ilişkiler önemli bir yer

işgal ediyor. Japon Prensi Takamutsu Türkiye'yi ziyaret ediyor ve Atatürk tarafından kabul ediliyor.

Yine 1930'lu yıllarda Çin'den gelen bir heyet var hem de askeri heyet. Genelkurmay II. Başkanı başkanlığında.

Atatürk, 19.02.1934 günü Yang Şiyeh Başkanlığında Ankara'ya gelen Çin Askeri Heyetini; 16.05.1935 ve 14.06.1936 günlerinde de Ankara'daki Çin Elçisi General Ho Yao-Tsu'yu kabul ediyor.

Çin ile ilişkilerde 1934 yılındaki bu askeri heyetin ziyaretini incelememiz lazım.

Şahsen araştırmaya devam ediyorum bizim orada elçiliğimiz yok o dönemde...

Atatürk döneminde Japonya ile ilişkiler hayli güvenli ve sıcak...

Reisicumhur tarafından kabul edilen Japon yüksek şahsiyetler ve kabul tarihleri şu şekildedir:

11.09.1926 günü Japonya Amiralı Yamamoto; 19.04.1930 günü Japonya Elçisi Yoshida; 13.01.1931 günü Japonya Prensi Takamutsu; 17.10.1933 günü Japonya Büyükelçisi Vikont Kintoma Mushkoji; 07.03.1935 günü Japonya Büyükelçisi İyemasa Tokugawa ve 15.03.1937 günü Japonya Büyükelçisi Toshihiko Taketomi.

BİR ÖNGÖRÜ OLARAK "ASYA İTTİHADI"

Asya ülkeleri bazında İran'ı Afganistan'ı ve Rusya'yı ayrı ele almamız gerekiyor...

Çünkü, Atatürk'ün Asya politikasında bu iki ülke ve kuzey komşumuz Rusya öne çıkıyor.

İran'la ilgili kabul listesi:

07.07.1922 günü İran Elçisi Mümtazüdev İsmail Han; 17.11.1924 günü İran Elçisi Mirza Sadek Tababai; 25.05.1927 günü İran Elçisi Mirza Sadek Tababai; 21.10.1928 günü İran Elçisi Furugi Muhammed Ali; 28.03.1931 günü İran Elçisi Mirza Sadık Han; 27.10.1932 günü İran Dışişleri Bakanı Furugi Han; 16.06.1934 günü İran Şahı Rıza Pehlevi; 16.05.1935 günü İran Elçisi; 14.05.1936 günü İran Elçisi Halil Fahimi; 12.06.1936 günü İran Elçisi Halil Fahimi; 27.11.1936 günü İran Elçisi Halil Fahimi; 24.10.1937 günü İran Hariciye Nazırı Samii ve 29.10.1937 günü İran Hariciye Nazırı Samii (tekrar).

Afganistan ile ilgili kabul listesi:

03.03.1921 günü Afganistan Elçisi; 10.06.1921 günü Afganistan Elçisi Ahmet Han; 02.03.1922 günü Afganistan Elçisi Ahmet Han; 24 Şubat 1926 günü Afganistan Elçisi Gulam Ceylani Han; 10.07.1927 günü Afganistan Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi Han; 20.05.1928 günü Afganistan Kral ve Kraliçesi; 06.04.1930 günü Afganistan Elçisi Gulam Nabi Han;

28.03.1931 günü Afganistan Elçisi Sultan Ahmet Han; 27.07.1933 günü Afganistan eski Kralı Amanullah Han; 26.02.1934 günü Afgan Elçisi Sultan Ahmet Han; 06.01.1936 günü Afgan Hariciye Nazırı Feyz Muhammed Han(Saat 17.00-18.30).

Rusya ile ilgili belirleyebildiğim kabul listesi şu şekildedir:

05.03.1921 günü Sovyet Elçisi Budu Medivani; 27.06.1921 günü Sovyet Elçisi Nazeranuz; 30.01.1922 günü Sovyet Elçisi Aralof; 03.03.1922 günü Sovyet Elçisi Aralof; 24.04.1922 günü Sovyet Elçisi Aralof; 07.07.1922 günü Sovyet Elçisi Aralof; 17.07.1922 günü Sovyet Elçisi Aralof; 14.08.1923 günü Sovyet Elçisi Suriç; 09.04.1924 günü Sovyet Elçisi Suriç; 25.07.1926 günü Sovyet Elçisi Suriç; 16.12.1929 günü Sovyet Hariciye Komiser Vekili Karahan; 27.10.1931 günü Sovyet Hariciye Komiseri Litvinof; 22.03.1933 günü Sovyet Elçisi ve iki Sovyet Bilgini; 27.10.1933 günü Sovyet Generali Voroşilof Başkanlığında Askeri Heyet (Saat 17.00-19.45); 23.10.1934 günü Sovyet Elçisi Karahan; 27.12.1934 günü Sovyet Elçisi Karahan; 06.03.1935 günü Sovyet Elçisi Karahan (Saat 18.00-19.40); 21.09.1935 günü Sovyet Sanayi Heyeti Piatakof Başkanlığında Heyet; 23.04.1937 günü Sovyet Elçisi Karahan ve 01.06.1937 günü Sovyet Elçisi Karsky.

Asya'nın diğer ülkeleriyle ilgili henüz bir bilgi yok elimizde. Japonlarla neler konuşuldu, onu da merak ediyorum. Burada Afganistan ile ilgili şunu söylemek istiyorum. Atatürk bazı talimatlarını yazarak veriyor. Aslında o talimatın Kâbil'e ulaşması için şifre halinde olması gerekiyor fakat elimizde el yazısıyla olanı var. Onun el yazısı talimatlardan aktarıyorum: 1922 yılında ilki, 1928 yılında ikincisi onu ayrıca anlatacağım. Birinci talimatta Afganistan'a subay gönderilmesi konusunda ibare var, yazılan cümleler son derece ilginç. Bu subaylar oraya gidecekler ve bizim imkânlarımıza bağlı olarak yaşayacaklar. Yani bu subaylar oraya verilmiyor sadece görevlendiriliyor. Ancak orada ordu oluşturulması için faaliyette bulunacaklar. Afgan yönetimine karşı harekette bulunulursa müdahale edecekler ve mevcut yönetimi destekleyecekler.

Şimdi enteresan olan şudur: Türkiye Cumhuriyeti olarak 1928 yılında Afganistan ile kapsamlı bir anlaşma imzaladık. Bu anlaşmanın iki de protokolü var. İki ülkenin karşılıklı ilişkileri açısından tam bir teknik yardım anlaşması. Tıp alanından hukuka, askeri alana mülki işlerden, idari işlere üniversite ve liselere kadar değişik kurumlara her konuda uzmanlar gönderiyoruz. Tanınmış şahsiyetler bunlar.

Bir isim söyleyeyim: Cevat Açıkalın, 1930'larda Afganistan Dışişleri Bakanlığında hukuk işleri sorumlusu.

1928'de Afganistan'la yaptığımız anlaşmanın bir başka boyutu da şudur; oradan öğrenci getiriyoruz, bir

kısmı lise mezunu, üniversiteye girecekler, onları mülkiyeye, tıbbiyeye hukuk mektebine yerleştiriyoruz. Bir de lise öğrencileri var. Daha çok Haydar Paşa Lisesi'ne ve sonra sırasıyla Balıkesir Lisesi ve Kayseri Lisesine yerleştiriliyorlar. Genç bir cumhuriyet Afganlı öğrencileri alıyor ve burada onlara lise ve üniversite eğitimi veriyor. Ve 1930'lu yıllara geldiğimiz zaman bunlar orada, Afganistan'da, mülkiyeyi açıyorlar yani burada mülkiyeyi bitiriyorlar dönüyorlar, orada mülkiyeyi açıyorlar. Öğrencilerin bir kısmı hakikaten çok başarılı olup geri gidiyorlar ama buradan gidip orada uzun yıllar çalışan insanlar da var.

Onların hikayeleri ve tecrübeleri mutlaka önemli olmalıdır.

İran ile ilişkilerde başından beri Türkiye çok özenli davranmıştır. Bugünkü sınırlarımızı hemen hemen belirleyen 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasından beri 377 yıldır barış dönemi yaşıyoruz İran ile. Cumhuriyet döneminde de bizim açımızdan bir sorun oluşmuyor. Yalnız sınır komşumuz olması münasebetiyle bilhassa daha sonraki dönemlerde sınır sorunları var, Irak-İran arasında, bizimle Irak arasında, İran ile bizim aramızda da var. Hatırlayalım, İran'da Rıza Pehlevi'nin ve Afganistan'da Amanullah Han'ın Atatürk'e büyük hayranlığı bulunuyor. Türkiye'ye gerçekleştirdiği devlet ziyaretini incelediğinizde şaşırıyorsunuz. İran'ın o dönemde ilişkileri Azerbaycan ile de iyiymiş. Azerbaycan'dan Bakü üzerinden Trabzon'a geliyorlar. Atatürk, Trabzon'a vapur gönderiyor, dışişleri bakanlığı Trabzon Limanında karşılıyor ve Samsun'a getiriyor gemiyle, daha önce Atatürk'ün 1919'da ve 1924'te kullandığı güzergâhtır bu. Gemiyle Samsun'a ve karayolundan Ankara'ya. Elbette iyi düşünülmüş ve titizlikle hazırlanmış bir karşılama töreni, olağanüstü fakat bunun da eksik yanları var. İlk haber şöyle geliyor; "boyum 2 metreye yakındır. Ben otelde yatmam." 2 metre bir yatak yok o sebeple halkevi binası diye Kültür Bakanlığı'nın eski bir binası var Opera'nın orada. Tarihi, eski bir bina orada yatıyorlar. Şah, eşi ve kalabalık bir heyetle seyahat ediyor. İlginçtir, hem Afganistan Kral'ının ziyaretinde hem İran Hükümdarı ziyaretinde hem de İngiltere Kral'ı Edward geldiği zaman, askeri heyetin başkanı Orgeneral Fahrettin Altay. Atatürk Türkiye'sinde Orgeneral Fahrettin Altay'ın yüksek protokol görevi var. Bu yadırganmamalı; ev sahibi konuğuna ne kadar çok önem verdiğini böyle gösteriyor. Bunu Orgeneral Fahrettin Altay'ın Atatürk'e yakın olmasına bağlamak mümkün ve bir de Birinci Ordu Müfettişi olarak görevli ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'tan sonraki en kıdemli asker...

Afganistan Emirinin ziyareti ile ilgili belgeleri ve İran ile yapılan anlaşmayı ve protokolleri dikkatle okudum ve beni asıl etkileyen Asya politikası açısından söylüyorum bazı ilginç ve kritik değerlendirmeler var. Bunlardan biri, Afganistan Emiri geldiğinde Atatürk'ün yaptığı konuşma. Şimdi bu değişik yerlerde yayınlandı.

Ancak Atatürk'ün el yazısıyla olanını daha önce görmemiştim. Dışişleri Bakanlığı'nın "Atatürk Dönemi'nde Dış Politika" diye iki ciltlik bir eser var. Büyükelçi Fehmi Nuza başkanlığında bir heyet tasdik etmiş, bazı belgelerin orijinallerini koymuşlar ve sonradan Kültür Bakanlığı yayımlıyor; orada yok. Fakat, Atatürk'ün Amanullah Han'ın onuruna verilen davette yaptığı konuşmanın, Atatürk'ün el yazısı orijinallerini Genelkurmay Başkanlığımız "Atatürk'ün Not Defterleri" arasında yayınladı. Bu konuşmanın orijinalini 1928 Ekim ayında oturmuş kendisi notlar şeklinde kaydetmiş. Orada "Asya İttihadi" diye söz ediyor; "Asya Birliği" yani...

Evet, Atatürk, "Asya İttihadi" diyor. Kısa kısa notlar şeklinde deftere aktarıyor bazı fikirlerini. Adeti böyle. "Önce ordu kursun" "ordu kurmadan bu işi yapamaz" diyor. Zaten o yüzden iktidardan uzaklaştırıldı Amanullah Han. Bir de kadınların peçesiyle uğraşmış. Hikmet Bayur da yazıyor bunu bir tür eleştiri olarak "Hindistan Tarihi" adlı eserinde. Diyor ki: "Atatürk ona çok söyledi" "Ama buna rağmen o peçeyle uğraştı." Türkiye'de dikkat ederseniz kadınların giyim ve kıyafetiyle ilgili bir karar yoktur. Şapka erkeklerle ilgilidir ama sivil ahaliyle de ilgili değildir. Fesi yasaklayan ve şapkayı zorunlu tutan kanuna göre milletvekilleri, mülki ve askeri erkân, memurlar, muhtarlar ve muhtarlık idare heyetleri şapka giyeceklerdir. Bunların dışında kalan yurttaşlarla ilgili değildir. Kadınlarla ilgili kıyafet düzenlemesi yapılmamıştır. Bunu ısrarla Amanullah Han'ın kendisine de söylüyor.

"Teknik Yardım Anlaşması" için de Amanullah Han'ı korumak ve onun lehinde pozisyon almak üzere General Kazım Orbay başkanlığında bir askeri heyet gönderiyor 1929 Ocak ayında. Bu askeri heyet, Amanullah Han'ın iktidardan uzaklaştırılmasından bir gün önce Kabil'e yetişiyorlar. Zaten ertesi gün de Amanullah tahttan uzaklaştırılıyor. Vaziyete hâkim olamıyorlar. Şimdi bu heyet oraya gidiyor ve bunlara verilen talimatın belgesi de el yazısı olarak Atatürk'e aittir. Bu talimatta diyor ki, Amanullah Han lehinde davranacaksınız. Kaç kişi gitti onu bilmiyorum ama bu heyet, yeni Kral tarafından Rus uçağıyla Hindistan taraflarına gönderiliyor. Daha sonra da Türkiye'ye dönüyorlar.

Atatürk, Afgan Konuğu onuruna verdiği ziyafette mazlum Asya milletlerinin emperyalizme karşı mücadelesini anlatan ünlü söylevini okumuştur:

"Afgan milleti ile kökeni Orta Asya olan atalarımız arasındaki ilişkiler ve kardeşlik bağları çok eskidir. Tarihin silinmez sayfaları o ilişkilerin ebedi hatıraları ile doludur. (...)"

"Tarihin ne garip tecellileri, dünya olaylarının ne anlamlı rastlantı ve benzeyişleri vardır. Zati Hükümdarları, 1919'da kahraman Afgan milletinin başında olarak, Asya'nın ortasında, istiklal için

mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte, burada, Avrupa'nın doğusunda, bütün medeni dünyanın gözleri önünde, istiklal ve hürriyetimize vurulan darbelerle göğüslerimizi siper ederek dövüştük."

"Size ve bize çektirilen bunca acı ve ıstıraplardan söz etmeye gerek yoktur. Yalnız, istiklal ve hürriyet aşığı milletler için o ıstırap anları, o ıstırap sebepleri, uyanıklık vesilesi olmak üzere her zaman hatırlanmalıdır."

"İstiklâl ve hürriyetlerini her ne pahasına ve her ne karşılığında olursa olsun, bozmaya ve kısmaya, asla hoş göstermemek; istiklal ve hürriyetlerini tam anlamıyla dokunulmaz kılmak ve bunun için gerekirse, son ferдинin, son damla kanını akıtarak, insanlık tarihini şanlı bir örnekle süslemek! İşte, istiklâl ve hürriyetin gerçek anlamını, içerdіği manasını, yüksek kıymetini özümsemiş milletler için temel ve hayati prensip... Ancak bu prensip uğrunda her türlü özveriyi, her an yerine getirmeye hazır ve güçlü bulunan milletlerdir ki, çağdaş dünyanın hürmet ve saygısına layık bir toplum olarak düşünülebilir. Afgan milleti ve Türk milleti bu iki kardeş millet, bu prensibin hakiki takipçileri olduklarını fiilen ispat ettiler."

"Afgan milleti ile Türk milletinin tarihi olan kardeşlik bağlarını sağlamlaştıran ve kuvvetlendiren başlıca sebebi de her iki milletin şerefli varlıkları ve yüksek ülküleri için istiklâl ve hürriyet prensibine aynı kuvvet ve imanla sarılmalarında aranmalıdır."

"İstiklâl ve saygınlığını dünyaya tanıtmak değer ve gücünde olan milletlerin, medeniyet yolunda da hızlı ve başarılı adımlarla ilerlemek yetenekleri kabul edilmelidir. Gerçi bir toplumun, zamanla kökleşmiş örf ve âdet ve duyguları ve görüşleri önemlidir. Bu itibarla toplumlar, girişimci bireyler üzerinde, adeta âmir ve hâkim bir etki yaparlar. Fakat doğal yetenek ve hüneri ile gelişme ve yükselmeyi elde etmiş milletler; medeniyetin bugünkü gelişmelerinden etkilenmiş aydın evlatlarının yol göstericiliği ile geçmişte kaçırdıkları fırsatların neden olduğu gecikmeleri telâfi çaresini bulmakta gecikmezler. Bu konuda topluma iyi örnek olmanın etkili ve yararlı olduğunda şüphe yoktur. (...)"

"Geleceğin yüksek ufuklarında doğmaya başlayan güneş, asırlardan beri ıstırap çeken milletlerin talihidir! Bu talihi artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi, milletlerin ve onların önderlerinin gayretli çalışmasına ve fedakarlığına bağlıdır. (...)"¹³

“Afgan milleti ile Türk milletinin tarihi olan kardeşlik bağlarını sağlamlaştıran ve kuvvetlendiren başlıca sebebi de her iki milletin şerefli varlıkları ve yüksek ülküleri için istiklâl ve hürriyet prensibine aynı kuvvet ve imanla sarılmalarında aranmalıdır.”

Şimdi bu konuşma yapılıyor. Ankara'daki bütün kordiplomatik de bunu dinliyor. İngiltere Büyükelçisi Sir George Clerk, hani şu “büyük asker asil düşman” diye Atatürk'e kırmızı ceylan derisinden bir “Çanakale Harbi” kitabı hediye etmeyi akıl eden diplomat. George Clerk raporunda izlenimlerini yazıyor: “Her ne kadar, diyor, Gazi hazretlerinin bu konuşmasını işte İngiltere aleyhtarı bir şekilde değerlendirmişeler de Büyükelçi Suriç filan aslında hiç öyle değil. Onun İngiltere ile çok iyi ilişkisi var,” diyor. Bu da enteresan yani diplomatik alanda Ankara'daki büyükelçiler arasındaki farklı değerlendirmeler de bu rapora yansıyor. Ama belli ki Atatürk bu konuşmasıyla şunun farkında: Afganistan 1850'lerden sonra 1930'lu yıllarda da muazzam bir İngiliz-Rus çatışmasına sahne olmaktadır. Sonradan bu mücadelede İngiltere'nin yerini Amerika Birleşik Devletleri alacaktır.

Demek istediğim şu, Atatürk Ruslar ve İngilizlerin arasında Afganistan üzerindeki müthiş mücadelenin farkında. Tabii bunu da bir parantez olarak söylüyorum biliyorsunuz onu da anmamız gerekir. Afganistan'da Cemal Paşa var o sırada. Moskova'dan Cemal Paşa Afganistan'a gidiyor. Afganistan askeri danışmanı olarak çalışıyor. Afgan ordusu için bazı çalışmalarda bulunuyor. İlk defa Atatürk'e mektubu yazan da o zaten. Buraya subayları filan gönderin diye. Atatürk'ün yine el yazısıyla Fevzi Çakmak'a yazdığı bir talimat var. Fevzi Çakmak bu talimat yazdığında Genelkurmay Başkanı değil, Savunma Bakanı. Ona diyor ki buraya subaylar gönderin şunu yapın bunu yapın. Şu şu özelliklere sahip olsunlar. Eğer diyor orada Türk ve İslam aleyhinde bir yönetim gelecek olursa buna karşı nasıl mücadele etsinler? diyor. Orada aslında Atatürk bölgenin bir İngiliz-Rus hegemonya alanı olduğunu çok iyi biliyor. Ama bir şekilde orada Türk subaylarının aktif ve belirleyici rol oynamasını istiyor. “Teknik Yardım Anlaşması”nın arka planında da 1920'de yazdığı bu ilk talimat var.

SADABAT PAKTI

Atatürk'ün Asya politikasında bölgesel anlamda Sadabat Paktının önemli bir yeri bulunmaktadır. Biliyorsunuz Sadabat Paktında dört hükümet taraftır; Irak, İran, Türkiye ve Afganistan hükümetleri. Tahran'da, Sadabat Sarayında imzalanıyor paktın antlaşması ve protokolleri okuduğunuzda ilginç bazı hükümler buluyorsunuz:

1937 yılında Türkiye, Milletler Cemiyetinde üyedir ve yönetim kurulundadır, yani seçimle gelinen sandalye Türkiye'dedir. Sadabat Paktının protokolünde şunu yazmışlar: Türkiye süresi dolduktan sonra Milletler Cemiyeti Yönetim Kuruluna İran'ın seçilmesi yönünde propaganda yapılacak. Yani Türkiye'nin yeri İran'a bırakılacak. Eğer bu başarılı olmazsa ya da İran'ın da bu işi yapmasından sonra tekrar Türkiye için bu sandalye tutulacak. Şimdi dikkat edin bir bölgesel Pakt'ta Atatürk, Avrupa'da bir başka ve hayli anlamlı bir dış politika hamlesinin planlamasını yapıyor. Bu aynı zamanda Türk-İran dostluğunu da güçlendirici bir bağdır. Irak'ı dikkate almamışlar, zayıftır, o sırada Afganistan'ın durumu da belki elverişli değil ama bu dört hükümet bunu imzalıyor. Bu enteresan geldi bana bir dış politika hamlesi olarak...

Ben bu konuşma için hazırlanırken Asya'ya yönelik fazla malzeme yok gibi bir bakış açısı bende vardı. Neden? Çünkü bizim bütün algılarımız batıya dönük algılar oradan alıyoruz her şeyi. Fakat Atatürk'ün hamlelerine baktığımızda İran ile ilişkisi Afganistan ile olan ilişkisi. Eğer Sovyetler Birliği'nin kontrolüne geçmemiş olsaydı Azerbaycan, bağımsız olarak kalmış olsaydı Azerbaycan ile de muazzam bir ilişkimiz olacaktı, Gürcistan ile de. Hatta bağımsız olarak Ukrayna ile de. Ankara'yı ilk ziyaret edenlerden biri ünlü General Frunze'dir biliyorsunuz. Ama tabii ki büyük fotoğrafta Sovyetler Birliği ortaya çıktı. Atatürk onunla da ilişkilerini çok sağlam bir zemine oturttu. Ben Azerbaycan'da Bakü Devlet Üniversitesinde konuşurken de anlatmıştım.

Şimdi huzurunuzda bir kere daha tekrarlamak isterim.

18 Ekim 1921 günü Atatürk Ankara'da Azerbaycan Elçiliğine bayrak çekme töreninde konuşurken şunları söylemiştir:

“Anadolu da, bütün Asya'nın bütün mazlum dünyası da, zulüm dünyasına doğru ileri sürüldüğü bir vaziyette bulunmaktadır. Anadolu, bu savunmasıyla yalnız kendi yaşamına ait görevi ifa etmiyor, belki bütün mazlum milletlerin, bütün Doğu'nun davasıdır ve bunu sona erdirinceye kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan Doğu milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir.”¹⁴

Büyükelçi Abilov İzmir'de İktisat Kongresi açılışından hemen önce ameliyat masasında can vermiş ve aynı gün bu sevimli Azerbaycan Türk'ü için mevlit okutulmuştur.¹⁵

Bilhassa Azerbaycan için söylüyorum çok hoş ilişkileri vardı.

Azerbaycan Büyükelçisinin Cebeci semtindeki ikametgahına bir yakın arkadaşının evine gider gibi heyecanla koşardı Atatürk...

BİTİRİRKEN

Konuşmamın en başında Avrasya coğrafyasının Türk şehirlerinden İstanbul'a gelen Türk entelektüellerinden ve onların Türkiye'ye olan etkilerinden söz etmiştim.

İzin verirseniz, 1920'li yılların başında Türkiye'den Moskova'ya öğrenim amacıyla giden Edirneli bir öğrencinin (ve sonra seçkin bir Türk entelektüelinin) 1959 yılındaki tarihi öngörüsüyle bitirmek istiyorum.

1922 yazında Moskova'daki Türk öğrencilerden Şevket Süreyya (Aydemir) "Suyu Arayan Adam" adlı eserinde Moskova Çayı kıyısında büyük bir alanı kaplayan Asya halkları sergisini çarpıcı bir dille anlatmıştır. Bu sergi hakikaten son derece görkemlidir ve okurken tahayyül edilmesi bile büyük bir keyif vermektedir. Şevket Süreyya (Aydemir)'in bu destani eserinde bir yer vardır ki yazarın gelecek öngörüsü hakkında olağanüstü diye sınıflandırılmayı tartışmasız hak etmektedir; şöyledir:

"Çin hakkında bir konferans serisini o günlerde tamamlamıştık. Konferansçı Çar hükümetinin eski diplomatlarından biriydi ve Çin'de çok bulunmuştu. Başında hâlâ yıpranmış, fakat kürklü bir palto taşıyordu. Bu konferanslar da bize çok şey öğretti."

"Özet olarak, her şey onu gösteriyordu ki, önümüzdeki yüzyıl, belki de bir Çin yüzyılı olacaktı... Ve gerçek olan şuydu ki, Çin'de büyük bir dram, belki de çağımızın en büyük hadisesi cereyan ediyordu. Bu mücadele görünüyordu ki, henüz başlamıştı ve

"Anadolu da bütün Asya'nın bütün mazlum dünyası da zulüm dünyasına doğru ileri sürüldüğü bir vaziyette bulunmaktadır. Anadolu, bu savunmasıyla yalnız kendi yaşamına ait görevi ifa etmiyor, belki bütün mazlum milletlerin, bütün Doğu'nun davasıdır ve bunu sona erdirinceye kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan Doğu milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir."

anlaşıldığına göre Çin masasında ancak bir Çinli'nin oturacağı ve son sözün bu Çinli'nin olacağı güne kadar sürüp gidecekti. Çinli'nin, yani kendi dili ve kendi gücüyle kendisi için konuşacak bir Çinli'ni..."

"Nitekim bugün [eserin ilk basımı 1959] hem Çin hem de artık Çin'in liderleri, dünya siyaset sahnesindedir ve çağın akımı, dünya terazisini her gün biraz daha Çin'in lehine ağır bastırır. (...)"¹⁶

Şimdi son bir soru:

Moskova'da öğrenim görmüş Türk entelektüeli Şevket Süreyya Aydemir'in 1959 yılındaki bu öngörüsü hakikat oldu mu dersiniz?

Sonnotlar

- 1 F. Şayan Ulusan Şahin, "Rus-Japon Harbi (1904-1905)'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Tesirleri," *Bilim Yolu*, Sayı. 2 (1999), 272-274.
- 2 Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev* (İstanbul: Can Yayınları): 145.
- 3 Kemal Atatürk, *Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 15-16.
- 4 Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000-2001), 7-8
- 5 A.g.e., 64-65.
- 6 A.g.e., 27-129.
- 7 Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 358-359.
- 8 Aktaran: Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 364.
- 9 Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 347.
- 10 Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan* (Ankara: ASAM, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2002).
- 11 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), Cilt I, 218-219.
- 12 Mahmut H. Şakiroğlu, "Ord. Prof. Y. Hikmet Bayur 1891-1980," in *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Y., 1985): 2-3.
- 13 Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Not Defterleri*, vol. 11 (Ankara: Genelkurmay ATASE Y., 2009), 27-29.
- 14 Orhan Koloğlu, *Türk-Arap İlişkileri Tarihi* (Kadıköy, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2017), 343.
- 15 Kâzım Karabekir, *Günlükler*, C. 2 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 849-850.
- 16 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu arayan adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987), 246-250 ve 280.